

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД
МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ
ЗА ПРОГРАМОЮ «СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ»**

Любов Лохвицька

У статті розкриваються питання специфіки здійснення морального виховання дітей дошкільного віку. Моральне виховання дошкільників – складний процес, оскільки діти, знаючи правила і норми, часто порушують їх. Причини такої поведінки обумовлені віковими особливостями, впливом середовища та характеристикою індивідуального розвитку. Для успішної реалізації завдань морального виховання необхідно забезпечити психолого-педагогічний супровід цього процесу. Для ефективності його здійснення розроблено програму «Скарбниця моралі».

Ключові слова: моральне виховання, діти дошкільного віку, психолого-педагогічний супровід, програма «Скарбниця моралі», моральні норми, моральні правила поведінки, моральна самосвідомість, моральна вихованість.

В статье представлены некоторые вопросы осуществления нравственного воспитания детей дошкольного возраста. Нравственное воспитание дошкольников – сложный процесс, потому что дети, зная правила и нормы часто их нарушают. Причины такого поведения обусловлены возрастными особенностями, воздействием среды и спецификой индивидуального развития. Для успешной реализации задач нравственного воспитания должно быть психолого-педагогическое сопровождение этого процесса. Для его эффективности разработана программа «Сокровищница нравственности».

Ключевые слова: нравственное воспитание, дети дошкольного возраста, психолого-педагогическое сопровождение, программа «Сокровищница нравственности», моральные нормы, моральные правила поведения, нравственное самосознание, нравственная воспитанность.

The article deals with specific issues of moral education of preschool children. Preschoolers' moral education is a complex process, because children, knowing the rules and regulations often violate them. The reasons of such behaviour are due to age-related features, the influence of the environment and the individual development specifics. For successful implementation of the moral education tasks, a psycho-pedagogical support of this process should be given. For its effectiveness has developed a program «Moral Treasury».

Keywords: moral education, children of preschool age, psychological and educational support, program «Moral Treasury», moral norms, moral rules of conduct, moral self-consciousness, moral upbringing.

Постановка проблеми. Дошкільне дитинство – важливий етап у становленні різних сторін особистості. Першочергове значення у характеристиці її портрета має моральний аспект, що забезпечується реалізацією завдань морального виховання. Сучасний стан розвитку дошкільної освіти характеризується як такий, що має певні суперечності. Серед останніх доцільно виділити наступні:

- вимоги суспільства до моральної вихованості молодого покоління і реальні результати морального виховання дітей;
- наявність теоретичної основи морального виховання, що спирається на сучасне розуміння особистості дитини, і відсутність практичних рекомендацій щодо його здійснення;
- труднощі педагогів-практиків у забезпеченні морального виховання дошкільників і недостатній рівень розробленості його психолого-педагогічного супроводу.

Зазначені суперечності дозволили сформулювати основну дослідницьку проблему: необхідно розробити інноваційну методику психолого-педагогічного супроводу морального виховання дітей дошкільного віку. Щоб досягти бажаних результатів, реалізація зазначеного

має відбуватися на основі неперервного процесу морального виховання впродовж усього періоду дошкільного дитинства; інтегровано, оскільки неможливо відділити цей освітній напрям від інших та обмежитися ізольованим змістовим наповненням; систематично, бо епізодична робота не дасть бажаних результатів і ґрунтуватися на співпраці й міжособистісній взаємодії. Ця вимога передбачає планування і здійснення освітнього процесу в такий спосіб, щоб моральне виховання домінувало невидимо й ненав'язливо (без зайвого «моралізування»), дохідливо і переконливо, з дотриманням міри було присутнє в усіх моментах дитячого життя, бо тільки так можна сформувати справжню особистість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники психології дошкільників (І. Д. Бех, О. Л. Кононко, В. К. Котирло, С. О. Ладивір, Р. В. Павелків, Ю. О. Приходько та ін.) вивчали питання особистісного становлення в період дошкільного дитинства через призму їх морального зростання [2; 10; 13; 16; 18]. Зокрема, важливу роль у розробці проблеми морального виховання дошкільника відіграють наукові праці відомих вітчизняних дитячих психологів і педагогів-дошкільників: Л. В. Артемової (становлення моральності в спілкуванні та ігровій діяльності) [1]; В. К. Котирло (розвиток волі в ранньому онтогенезі) [13]; О. Л. Кононко (особистісне становлення в період дошкільного дитинства) [10]; Г. П. Лавренєва (формування моральних почуттів) [12]; Т. І. Поніманська (емоційні взаємини дитини з дорослими) [17]; Ю. О. Приходько (ціннісне ставлення дошкільників до однолітків) [18] та ін. У роботах також розкриті особливості морального розвитку і виховання дошкільників в умовах впливу оточуючої соціальної дійсності; доведено, що моральний розвиток особистості обумовлений осмисленням і емоційним прийняттям моральних норм, формуванням моральної самооцінки, моральних якостей. У них підкреслюється важливість переходу зовнішніх моральних норм і оцінок у внутрішній план як регулятора поведінки та реалізації їх у взаєминах особистості з навколишнім середовищем.

Напрацювання сучасних українських науковців у сфері психолого-педагогічних досліджень щодо морального виховання дітей дошкільного віку (Л. В. Артемова, С. І. Заболоцька, О. І. Кошелівська, Т. І. Поніманська, Т. С. Фасолько та ін.) [1; 6; 11; 17; 20] доводять, що формування моральної поведінки дітей обумовлюється змістом і способами організації їхньої діяльності, а також особливостями побудови взаємин з ровесниками й дорослими. Вчені підкреслюють роль виховного впливу (тобто виховання, *підкр. мною – Л. Л.*) як основного чинника оволодіння дитиною нормами та правилами поведінки, розкривають його методичні засади. Однак педагог не завжди може забезпечити поєднання знань дітей про моральні норми з вимогами дорослих щодо їхньої поведінки та організовувати на практиці вияв моральних вчинків. Для цього необхідно вчити дітей бачити необхідність втілення уявлень про моральні норми і доводити власними поведінковими реакціями (моральними діями) у різних життєвих ситуаціях.

Таким чином, аналіз науково-джерельної бази досліджуваного питання дає підстави стверджувати про актуальність завдань морального виховання дошкільників, нагальність проблеми його успішного здійснення в сучасних умовах дошкільної освіти. Сформовані в дошкільному дитинстві основи моральної вихованості особистості значною мірою визначають її подальшу життєдіяльність.

Формулювання цілей статті. Обґрунтування сутності психолого-педагогічного супроводу морального виховання дошкільників на основі презентативності парціальної програми «Скарбниця моралі»; окреслення основних позицій її реалізації; з'ясування специфіки морального виховання дітей дошкільного віку у форматі розвитку в них моральної самосвідомості.

Виклад основного матеріалу. Означені потреби і труднощі у моральному вихованні дошкільників слугували підставою для розробки програми «Скарбниця моралі» [15], що передбачає формування у дітей усвідомлення й обізнаності, прийняття у внутрішній план дій і продукування назовні через вчинки і поведінку надбання моральних норм, правил і

принципів діяльності. Важливим є не просто знання норм і правил моралі та «виконавське» їх дотримання, а усвідомлення, особистісна потреба їх використання впродовж усього життя й постійне поповнення та розширення власної «моральної скарбниці».

Програма створена на основі вивчення положень і результатів наукових досліджень української психолого-педагогічної думки останніх років. Моральне виховання дітей вивчалось в різних аспектах, зокрема:

- особливості морального розвитку і становлення моральної свідомості та самосвідомості (О. І. Галян, О. Л. Кононко, Р. В. Павелків) [3; 10; 16];
- формування ціннісного ставлення до себе та до інших (Н. М. Дятленко) [5];
- розвиток моральних почуттів і переживань (В. К. Котирло, Г. П. Лаврентьєва, С. О. Ладивір, І. О. Лапченко) [13; 12; 14];
- умови формування уявлень про моральні норми (І. В. Зубрицька-Макота, Т. І. Поніманська) [8; 17];
- становлення моральних форм поведінки (С. І. Заболоцька, Т. С. Фасолько) [6; 20];
- стимулювання морального вибору (О. І. Кошелівська) [11];
- генезис моральних взаємин (Ю. О. Приходько) [18];
- специфіка моральності в спілкуванні та інших видах дитячої діяльності (Л. В. Артемова, Р. І. Дерев'янка, Т. І. Поніманська) [1; 4; 19];
- закономірності моральної вихованості (І. Д. Бех, О. Л. Кононко) [2; 10];
- засоби морального виховання дошкільників (О. І. Кисельова) [9];
- пошук оптимальних шляхів забезпечення співпраці з родинами у моральному вихованні дітей (А. М. Залізняк) [7] та ін.

Пропонована програма відповідає реалізації одного напрямку роботи – морального виховання дошкільників. Істотною ознакою є те, що вона викладена в такий спосіб, щоб відійти від деякої шаблонності і стереотипності й передбачає акцентування не лише на зовнішньому, а й на внутрішньому складникові процесу морального виховання, що «йде від

дитини» (моральній самосвідомості, *підкр. мною – Л. Л.*). Це чітко простежується в назвах тематичних модулів програми. Обсяг змісту роботи з попередньої вікової групи не повторюється в наступній, тобто дорослі (педагоги і батьки) повинні спиратися на попередньо опанований матеріал. Характерною особливістю є застосування програмових завдань синхронно (паралельно й одночасно) з реалізацією інших завдань виховного процесу дошкільників, що викладені в різних чинних програмах і впроваджуються в освітню роботу з дітьми. Виклад матеріалу здійснено з урахуванням міжрозділових зв'язків (багатофакторно), він поданий у перехресному і паралельному вигляді (по горизонталі – за рубриками, по вертикалі – за розділами з ускладненням). Психолого-педагогічний супровід її реалізації вбачається у таких площинах:

- забезпечення комфортного перебування дітей в умовах дошкільного навчального закладу, створення атмосфери доброзичливості у кожній віковій групі, організація розвивального середовища (природного, предметного з достатньою кількістю іграшок, ігрових засобів тощо, соціального);
- підвищення вимог до рівня моральної культури педагогічного персоналу дошкільного навчального закладу; підтримка творчості, ініціативності вихователів і психологів щодо корекції програмового матеріалу, пошук оптимальних шляхів, які найкраще сприятимуть моральному вихованню дітей;
- привернення уваги батьків до важливості питання морального виховання дошкільників у сім'ї, поліпшенні сімейного спілкування і взаємин у родині; здійснення просвітницької співпраці з батьками.

Специфіка обумовлена тим, що застосування лише нормативного підходу, спрямованого до привчання дошкільника пристосовуватися, виконувати встановлені правила задля отримання схвалення, призводить до формалізації і стандартизації їхніх суджень, що відповідно впливає на свідомість і поведінку. Такий виховний процес не задовольняє вирішення

поставлених на сьогодні завдань дошкільної освіти. Вагомим у моральному вихованні є формування саме усвідомленості дотримання моральних норм і розвиток поведінкових реакцій як його продукту. Моральні правила, принципи, цінності дитині дошкільного віку не можна нав'язати – їх треба узгодити з їхніми можливостями, індивідуальним досвідом, змістом внутрішнього життя. Загальні вікові особливості дошкільників не виключають індивідуальних варіантів розвитку. У моральному розвитку це особливо помітно, оскільки одні діти дуже чутливі, виявляють моральність, інші вирізняються моральною байдужістю. Отже, воно здійснюється на таких рівнях: індивідуально-особистісному та особистісно-соціальному.

У формуванні індивідуальної моральної свідомості дитини орієнтиром для педагога слугує мораль (форма суспільної свідомості). У ній знаходять відображення панівні в суспільстві моральні ідеали, норми і правила, які регулюють вчинки людей. Суспільна думка є інструментом оцінювання, схвалення або засудження тих чи інших дій людей. Внутрішнім механізмом, що спонукає людей до поведінки, яка є суспільно схвалюваною, виступає совість, почуття справедливості, честь, гідність і т. д. Формування цих моральних якостей – тривалий процес, що вимагає значних зусиль з боку батьків і педагогів. Повсякденний досвід спілкування з довколишніми є джерелом як позитивних, так і негативних прикладів поведінки. Вихователь допомагає дітям побачити моральну ситуацію, виокремити моральний бік подій і явищ. Наслідувальна здатність дітей допомагає педагогові формувати в них навички моральної поведінки. Зрештою моральні вчинки – це завжди усвідомлений вибір кожного, який залежить від ступеня розвитку моральної свідомості, що тісно пов'язаний з досвідом взаємин із довколишніми і досвідом власної поведінки. Усе це формує моральні якості особистості, виробляє звичні для кожної людини форми поведінки. Найважче виявити мотив поведінки – внутрішній стимул вчинку. Моральні і корисливі мотиви поведінки можуть знаходити вираження в одних і тих самих вчинках (вчинив добре, бажаючи добра іншому; зробив добре, переслідуючи свій корисливий

інтерес). Усе це треба мати на увазі педагогу, який реалізує систему морального виховання дитини. При цьому, звичайно, треба враховувати загальні особливості психіки дитини і специфіку її морального розвитку.

У дошкільному віці джерелом уявлень про моральний бік життя є дорослий. Дитина робить перші кроки в опануванні норм життя, спілкуючись з дорослим, переймаючи у нього досвід поведінки, орієнтуючись на слова: «так потрібно», «так не можна». У неї формується довіра до дорослого. Однак у п'ять років діти вже здатні відчутти нещирість, у них з'являється критичне ставлення до слів, дій і вчинків дорослого. Тобто, у здійсненні морального виховання не може бути «подвійних стандартів». Відповідно, моральне формування особистості дошкільника вимагає дотримання певних психолого-педагогічних умов:

- гуманного ставлення дорослих (насамперед батьків і педагогів) до дитини;
- чіткої постановки завдань морального виховання;
- створення умов для активної (практичної) діяльності дитини, що формує доброзичливі взаємини.

Вивчення наявних в українській психолого-педагогічній думці наукових напрацювань дає підстави зазначити, що алгоритм морального виховання містить такі складники: моральне пізнання → моральний розвиток → моральне функціонування. Представлений розгляд окреслює його у двох контекстах – особистісному і соціальному (спрямованому на довколишніх). Враховуючи вище викладені позиції, вважаємо за доцільне виокремити такі загальні завдання психолого-педагогічного супроводу морального виховання дошкільників:

в аспекті становлення і розвитку «Я-концепції» особистості:

- розвиток моральної свідомості і моральної самосвідомості (системи моральних уявлень про моральні норми, понять, суджень);
- розвиток динамічної та змістової сторін емоцій, формування моральних почуттів і взаємин;

- формування здатності до правильного морального вибору, що сприяє накопиченню досвіду моральних вчинків;
- культивування моральної поведінки через розвиток спонукальної сфери (мотиви, навички, звички);
- стимулювання у дітей прагнення до позитивного образу «Я» з характерними моральними якостями;
- формування критичної моральної самооцінки;
в аспекті соціального зростання особистості:
- розвиток довіри до дорослих, які є носіями моральних норм і правил;
- формування групової взаємодії і позитивних взаємин з ровесниками;
- розвиток гуманістичної спрямованості поведінки дітей (екологічна моральність, толерантне ставлення до надбань інших народів, емоційне ставлення до творів культури).

Основні шляхи вирішення завдань психолого-педагогічного супроводу морального виховання вбачаються у:

- шанобливому ставленні педагога до кожної дитини;
- емоційно-позитивному спілкуванні дошкільників одне з одним;
- організації повсякденної спільної діяльності (взаємодії) дітей і дорослих.

Реалізація окреслених завдань можлива на основі врахування таких принципів морального виховання:

- наочність;
- свідомість і активність;
- доступність і дотримання міри;
- систематичність і послідовність;
- інтегрованість;
- варіативність;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей;
- повага до особистості і співпраця;
- зв'язок з практичною діяльністю і життєвим досвідом;

- відхід від моралізування.

Успішність морального виховання можлива за правильної організації його психолого-педагогічного супроводу, що ґрунтується на знаннях основних закономірностей цього процесу. Ними є:

1. Білатеральність (двосторонність) – передбачає позицію дитини як активного співучасника виховного процесу, що сприймає інтегративно-педагогічні впливи, і позицію дорослих (батьків і вихователів), які організовують такі впливи, реалізуючи поставлені завдання морального виховання з обов'язковим врахуванням індивідуально-особистісних вікових і психологічних особливостей дошкільника.
2. Особистісність – потребує зорієнтованості на кожного вихованця, пошуку індивідуальних виховних впливів на дошкільника задля формування його особистісної моральної спрямованості, що проявляється в моральній поведінці, висловлюваннях і розвитку морально-почуттєвої сфери.
3. Реляційна орієнтованість (relation – ставлення) – прогнозує встановлення моральних взаємин дитини з довколишніми, що одночасно визначає рівень її моральної вихованості, і свідчить про сформованість знань про правила і норми поведінки і прийняття їх як власних моральних цінностей. Це відображається на міжособистісних стосунках дошкільників.
4. Лонгitudність (тривалість і систематичність) – означає, що моральне виховання вимагає постійності його здійснення і не може бути штучно від'єднаним від виховної системи загалом. Дитина, отримуючи стихійно в процесі самостійного пізнання і цілеспрямовано під час взаємодії з дорослими, безперервно накопичує багаж морального досвіду, який поповнюється з її зростанням і розвитком.
5. Варіювання – вказує на перебіг і нерівномірність морального розвитку в дошкільному віці; те що дитина демонструє в трьохрічному віці, в п'ятирічному може не проявляти, тому що ще не відбулося стійкого становлення складових її моральності. Це вимагає від дорослих

обізнаності про потенціал дошкільника, умови та тенденції його морального виховання.

Загальну канву психолого-педагогічного супроводу морального виховання дітей дошкільного віку за запропонованою програмою можна подати у вигляді схеми (див. рис. 1.).

Рис. 1.

Основні складові моделі психолого-педагогічного супроводу морального виховання дошкільників

На основі здійснення психолого-педагогічного супроводу процесу морального виховання дітей формування в них моральної обізнаності та практичних навичок моральної поведінки (за програмою «Скарбниця моралі»

підкр. мною – Л. Л.) передбачається у процесі повсякденної освітньої роботи та на окремих заняттях. Допомагають дітям в опануванні програмового матеріалу дорослі – педагоги, психологи, обслуговуючий персонал дошкільного навчального закладу в тісній співдружності з батьками. Всі вони мають бути зразком моральної досконалості. Шляхи і методи для цього кожному належить обрати свої, найбільш прийнятні для конкретної дитини, її можливостей, здібностей, потреб, інтересів, але такі, щоб вона водночас і розвивалася, і морально збагачувалася та вдосконалювалася. Головне – це емоційний відгук дітей на ситуацію, розвиток уміння бачити моральний бік тієї чи іншої події, вчинку. Щодо форм роботи, доцільним є проведення групових занять. Комплектація дітей і тривалість заняття залежить від віку та їхніх особистісних потреб. Обов'язковим є врахування циклічності побудови занять, «проблемності» їх змісту. Дієвою є індивідуальна робота з дитиною (коли необхідно, щоб заняття відбулося «віч-на-віч») чи факультативні заняття для окремих дітей. Потрібно організовувати спільну продуктивну діяльність дітей, щоб вони відчули її «моральний дух»; екскурсії і цільові прогулянки (на виробництва, у заклади, що є доступними для відвідання дітей, з тим, щоб показати їм взаємини між людьми); проведення спільних свят, вікторин, конкурсів, тематичних вечорів; заходів дитячої благодійності; виставок (спільна діяльність дітей і батьків).

Висновки та перспективи. Таким чином, програма «Скарбниця моралі» і здійснення психолого-педагогічного супроводу її впровадження враховує специфіку процесу морального виховання та його особливості в освітній роботі з дітьми дошкільного віку. Пропоновані матеріали припускають творчий підхід педагога до побудови діалогу з дітьми. Відбираючи зміст роботи з дітьми, реалізуючи ті чи інші форми й методи навчання та виховання, педагог завжди враховує місце кожної моральної ситуації і дію кожного виховного впливу в загальній системі виховання, спрямованої на формування моральної особистості дошкільника.

Перспективи подальшого наукового пошуку передбачаємо в розробці методичного інструментарію психолого-педагогічного супроводу морального виховання для кожного вікового етапу дошкільного дитинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемова Л. В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре / Любовь Викторовна Артемова. – К. : Вища школа, 1988. – 160 с.
2. Бех Д. І. Виховання особистості : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
3. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / Олена Іванівна Галян // Моральна свідомість та самосвідомість особистості : [монографія] / за ред. М. В. Савчина, І. М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 64–76.
4. Деревянко Р. И. Особенности мотивов общения со взрослыми и сверстниками у дошкольников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Р. И. Деревянко. – М., 1983. – 27 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.childpsy.ru/dissertations/id/18375.php?sphrase_id=209147
5. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. М. Дятленко ; Київський міський педагогічний ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – К., 2002. – 20 с.
6. Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. І. Заболоцька ; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2013. – 20 с.
7. Залізник А. М. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з батьками з морального виховання дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / А. М. Залізняк ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2009. – 20 с.
8. Зубрицька-Макота В. І. Психологічні умови формування уявлень про моральні норми у дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. В. Зубрицька-Макота ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
9. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / О. І. Кисельова ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2009. – 21 с.
10. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. Л. Кононко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 37 с.
11. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / О. І. Кошелівська ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 20 с.
12. Лаврентьєва Г. П. Джерела доброти : [навч.-метод. посібник для роботи з дітьми в дошкільних закладах, школі та сім'ї] / Г. П. Лаврентьєва. – К. : А.С.К., 1997. – 304 с.
13. Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло та ін. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 168 с.
14. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та

- вікова психологія» / І. О. Лапченко ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
15. Лохвицька Л. В. Скарбниця моралі: програма з морального виховання дітей дошкільного віку / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 110 с.
16. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : [монограф.] / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.
17. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників : [навч. посіб.] / Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Вища школа, 1993. – 111 с.
18. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. О. Приходько ; Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1997. – 45 с.
19. Соціальний розвиток дитини (старший дошкільний вік) / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська, О. А. Козлюк, Л. І. Кузьмук. – К. : Генеза, 2013. – 88 с.
20. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / Т. С. Фасолько ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – 18 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лохвицька Любов Василівна – кандидат педагогічних наук (Ph. D.), доцент, докторант кафедри теоретичної і консультативної психології Інституту соціології, психології і соціальних комунікацій Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.